

Бранка Тошић

УДК 911.37:719

Прегледни чланак

ЗАШТИТА НЕПОКРЕТНИХ КУЛТУРНИХ ДОБАРА И ЊИХОВЕ ОКОЛИНЕ

Заштиту културно-историјског споменика и његове околине утврђује надлежна установа. Услови чувања, одржавања и коришћења непокретног културног добра достављају се органу одређеном за припремање просторног или урбанистичког плана.

Свест о значају заштите треба систематски ширити и развијати у циљу очувања темеља националне културе и задовољавања образовних, васпитних, научних, естетских и других потреба људи.

Кључне речи: културно-историјски споменик, вредновање, категоризација, заштита, планирање

УВОД

Културно-историјски споменици, просторно културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места, као непокретна културна добра, према Закону о културним добрима, за која се сматра да имају својства од посебног значаја за културу и историју нашег народа, уживају одговарајућу заштиту. Ова добра се користе у складу са њиховом природом, наменом и значајем за задовољавање образовних, васпитних, научних, естетских и других потреба људи. Зато је свако дужан да чува културна добра уз стално развијање свести грађана о њиховом значају и заштити.

Заштита непокретних културних добара обезбеђује се планирањем и уређивањем простора. Према томе, да би се исказала одговарајућа брига о заштити споменика културе мора се поћи од планирања.

Овај рад има за циљ да прикаже основну концепцију и планерске мере заштите непокретних културних добара и околне заштићене зоне. Поред тога, овом приликом жели се истаћи значај њихове заштите.

Основни циљеви заштите споменика културе и њихове околине су [5]:

- очување темеља националне културе,
- организовано развијање свести о значају културног наслеђа за живот и рад људи, као битног предуслова за очување националног идентитета,

- реинтеграција културног добра у савремени животни простор.

Вредновање непокретних културних добара

Планирање заштите непокретног културног добра и његове заштићене зоне следи тек после утврђеног вредновања добра, према утврђеним критеријумима, и после утврђене категоризације добра.

Под вредновањем културног добра се подразумева стручни и научни поступак којим се врши утврђивање вредности појединих добара на основу претходно утврђених критеријума. Вредновање се врши у сврху:

- утврђивања вредности тог добра са гледишта заштите и уређења човекове околине,
- утврђивања стручне основе за његову категоризацију,
- проглашавања тог добра за добро од посебног интереса, које захтева посебну друштвену заштиту,
- утврђивања вредности добра као подлоге за просторно уређење и општи развој одређеног подручја [4].

Критеријуми за вредновање непокретног културног добра односе се на својства и на функције добра.

Критеријуми који се односе на својства добра су:

- *изворност* која је изражена степеном присутности оригиналних објеката на неком подручју,
- *реткост* која је изражена у односу на квантитет врста, појаве, процесе, градитељске облике и сл. у одређеном простору и времену,
- *репрезентативност* која је изражена јединственошћу у својој врсти, ограниченошћу, специфичношћу облика и појаве и кроз карактеристике које нису типичне на одређеном подручју,
- *разноликост* која је изражена богатством садржаја градитељских облика, процеса или појава,
- *целовитост* која је изражена степеном јединства функција и облика који постоје, врше се и репродукују у добру,
- *амбијентална вредност* која је изражена степеном атрактивности угођаја и општег утиска добра у целини,
- *естетско-уметничка вредност* која је изражена присуством опште прихваћених уметничких, односно естетских обележја културног добра,

- старост која је изражена временом настанка и трајања добра,

- очуваност која је изражена степеном и карактером очуваности односно променљивости, угрожености или деградације добра у односу на изворно стање,

- други критеријуми од значаја за вредност добра.

Критеријуми који се односе на функције добра су: научна, културна, васпитно-образовна, туристичко-рекреациона, привредна добра, која се изражавају могућношћу изучавања, приказивања, коришћења и неговања вредности добра у складу са његовом заштитом.

За потребе заштите и уређења подручја око непокретног културног добра, која се ближе утврђују просторним и урбанистичким плановима, претходно је потребно поред вредновања извршити и категоризацију добра.

Категоризација непокретних културних добара

Под категоризацијом градитељске баштине подразумева се стручно, научно и друштвено степеновање вредности и значаја добра у оквиру утврђених категорија. Категоризација се врши ради: утврђивања степена значаја појединог добра, утврђивања приоритета у плановима и програмима заштите и уређења баштине, утврђивања поступка и режима заштите (односно услова коришћења и мера за уређење добара), утврђивања надлежности у спровођењу мера заштите и сл.

Добра градитељске баштине се на основу критеријума према степену вредности разврставају у четири категорије [5]:

- културна добра уписана у Листу светске културне баштине,

- културна добра од изузетног значаја,

- културна добра од великог значаја и

- значајна културна добра.

Категоризација представља још увек нерешен проблем с обзиром на примену различитих критеријума за проглашавање споменичког наслеђа од изузетног и великог значаја. Поред тога, досадашњом категоризацијом у Србији углавном су обухваћена старија непокретна добра која су до сада била неспорна да буду категорисана. Известан број непокретних културних добара из 19. и 20. века није категорисан, јер је постојала друштвена опредељеност да се њихово валоризовање у односу на средњовековне споменике и споменике од 15. до 19. века не форсира, пошто је њихова угроженост била далеко мања [5].

Предлог о проглашавању културног добра мора бити образложен чињеницама и разлозима који указују на то да су својства одређене непокретности од посебног културног, историјског или другог значаја и мора да садржи:

- назив, врсту и опис добра са документацијом (граница непосредне околине која је заштићена, њена површина, власништво, одговарајући катастарски подаци),

- смернице (програм) за заштиту, коришћење, уређивање и одржавање добра (са основним техничким и финансијским показатељима) као и режим заштите до израде плана или пројекта,

- орган, организацију или лице које управља добром [3; 4].

Народна скупштина Републике Србије утврђује културно добро од изузетног значаја, а Влада Републике Србије - културно добро од великог значаја [3].

После проглашавања непокретног културног добра, овај акт се уноси у регистре културне баштине, по врстама, и тиме се прописују режими заштите који представљају друштвени однос према градитељској баштини, односно проглашеном непокретном културном добру. Заштиту обавља орган или организација којој се то повери, Републички, или неки други завод за заштиту споменика.

Непокретно културно добро вреднује се са више аспеката и захтева одговарајућу заштиту.

Као материјално добро захтева физичке радње у одржавању објекта.

Као културно добро је објекат са својим духовним вредностима које треба заштитити са више аспеката у зависности од врсте и намене споменика културе.

Као добро које практично добија своју вредност тек ако је друштвено корисно, а предузимањем различитих дисциплина, техничких мера заштите, које могу допринети укључивању споменичке баштине у културни, друштвени и економски живот људи води се одговарајућа брига о добру. Једна од таквих дисциплина је конзервација која представља средство за очување културног наслеђа, с тим што је треба исправно прилагодити друштвеним потребама применом разних техничких, законодавних, финансијских, образовних и других мера. Под конзервацијом споменика подразумева се и конзервација његовог непосредног окружења. Под рестаурацијом се, с друге стране, подразумевају техничка средства која се користе са циљем да се културно наслеђе одржи и пренесе у будућност у свом интегралном облику. Поред поменутих, мере заштите су и радови на реконструкцији и ревитализацији културног добра.

Мере техничке заштите непокретног културног добра могу се спровести само ако се [3] :

- обаве претходна истраживања помоћу физичко-хемијских и других метода о стању културног добра и узроцима пропадања,
- утврди метода и техника извођења мера заштите.

Поред интервенција да се културном добру сачува традиционални облик и функција коју је раније имало, могу му се одредити и друге нове функције, које не проузрокују смањење његове културне вредности, него доприносе његовом значају у добијању веће друштвено корисне вредности.

Значај заштите земљишта око непокретних културних добара и њихове околине

Заштита непокретног културног добра обухвата поред самог добра (споменика) и његову заштитну зону. Заштитна зона непокретног културног добра обухвата [5]:

- непосредну зону - границе добра коју утврђује надлежни Завод (служба) заштите,
- друге просторе од значаја за доживљај и презентацију добра, а простори се утврђују у оквиру израде просторно-урбанистичког плана.

Везе које су време и људи успоставили између споменика и његове околине имају изванредно велики значај и оне, по правилу, не треба да буду поремећене и уништене. Изоловање споменика уништењем његове околине не сме да буде дозвољено. Човек је, међутим, својом сталном тежњом за стицањем дохотка, неопходним подухватима на земљишту који су често били непромишљени, у близини споменика градитељског наслеђа или старих градова, утицао на оштећење или самог споменичког објекта или угрожавање његове околине, која са њим чини амбијенталну целину.

Бројни су начини оваквог деловања:

- градња јавних и приватних зграда свих врста,
- градња саобраћајница,
- постављање електричних водова, уређаја за производњу и пренос енергије,
- одлагање јаловине при експлоатацији рудника,
- пољопривредни радови (дубоко орање, раскрчивање или наводњавање земљишта и сл.),
- изградња брана у разне сврхе чиме се потапају окружења, па чак и сами споменици,

- радови на изградњи индустријских капацитета,
- крчење шума и оштећивање стабала која доприносе естетици предела,
- загађивање ваздуха и воде,
- лоцирање депонија у близини подручја око споменика,
- други подухвати који су настали као последица непланске урбанизације или рурализације [2; 58-64 и 1 ; 89].

Заштита културног наслеђа мора бити стална, свеобухватна и ефикасна. Наслеђе се мора третирати интегрално, тј. сви објекти се морају увести у режим заштите и сви објекти треба да се штите равномерно и максимално од свих облика неконтролисане изградње.

Проблеми заштите непокретних културних добара

У бившој СФР Југославији на пословима заштите непокретних културних добара није рађено на основама јединствене политике и уз одговарајућу друштвену подршку, тако да је служба заштите често била препуштена сама себи [5]. Као резултат оваквог стања испољени су и бројни проблеми у вези са планирањем заштите културног наслеђа.

Један од проблема је да се не располаже потпуном и систематском евиденцијом о објектима који су предмет рада службе заштите, па је и степен истражености појединих објеката различит. Недостатак постоји у погледу презентације резултата истраживања. Тако још увек нису изграђени одговарајући прикази (прегледи, атласи, каталози, монографије и сл.) за поједине објекте.

Законодавство у овој области заштите није у довољној мери усклађено са законима у другим областима које су у непосредној вези са заштитом непокретних културних добара (просторно и урбанистичко планирање, географија, грађевинско земљиште, својина, изградња, саобраћај, водопривреда, шумарство, пољопривреда, и др.). Као последица слабе усклађености је и слаб третман просторних културно-историјских целина. Због тога је веома мало урађено на интегралној студијској обради (историјској, географској, архитектонској, и сл.) ширих агломерација, чиме није пронађен одговарајући пут ка њиховој целовитој заштити.

У значајној мери заостала је заштита руралног наслеђа и очување традицијске архитектуре. Друштвена заједница није била у стању да се супротстави страдању старих амбијенталних кућа и изградњи нових, често ружних зграда које су стране нашем поднебљу и градитељској традицији.

Заштита археолошких налазишта је, такође, недовољна и непотпуна. У том смислу, поред недостатка кадра и материјалних средстава, отежано је усклађивање захтева савремене заштите и захтева савремене изградње и урбанизације.

Заштита непокретних културних добара знатно је отежана у урбаним подручјима због дејства низа фактора (природа локације, притисци инвеститора и корисника земљишта, неадекватан приступ локалних власти у решавању проблема заштите, и сл.).

Планирање заштите непокретних културних добара и њихове околине

Градитељско наслеђе је део укупне структуре простора и тиме подлеже свим законима урбанистичког и просторног планирања.

За подручја заштићених историјских и културних добара треба да се утврди режим заштите у просторним и урбанистичким плановима, као и режим заштите, коришћења и уређења њихове непосредне околине и природних и антропогених предела.

Услови чувања, одржавања и коришћења непокретног културног добра и утврђене мере заштите уграђују се у просторне и урбанистичке планове. Надлежна установа заштите дужна је да услове и мере достави органу надлежном за припремање урбанистичког и просторног плана.

Просторни и урбанистички планови треба да садрже границе подручја добара градитељског наслеђа, документацију, резултате вредновања и категорије добара, режиме заштите, као и дугорочне смернице заштите и мере. Ови планови садрже и друге елементе битне за планирање међузависног развоја ширег подручја и добра.

Просторни план подручја са посебном наменом (ако је споменичка целина ван насељеног места) или просторни урбанистички план (за споменике у насељима) за уређење градитељске баштине посебно садрже ону материју којом се планира уређење културног добра.

Ови планови садрже посебну документацију [4]:

- постојећег стања,
- резултата вредновања,
- акта о проглашењу,
- потребне подлоге (нпр. педолошку, географску, вегетацијску, историјску),

- средства и изворе финансирања,
- осталу потребну документацију.

Основни индикатори који се користе за целовито праћење стања човекове средине у просторним и урбанистичким плановима, а у вези су са историјским целинама и споменицима су [1; 97, и 98]:

1. фонд (богатство)

- удео територије под историјским целинама и споменицима у укупној територији насеља

2. квалитет фонда

- степен очуваности (за сада не постоје јединствени критеријуми за оцену квалитета)

3. коришћење

- удео историјских целина и споменика који се користе са промењеном наменом,

- број посетилаца историјских целина и споменика

4. деградација (угроженост)

- историјске целине и споменици изложени распадању,

- историјске целине и споменици срушени у одређеном периоду

5. заштита и уређење

- удео заштићених историјских целина и споменика од укупне површине насеља (уписаних у регистар)

- укупно хектара, од тога: историјске целине, споменици у оквиру целина, споменици ван целина,

- историјске целине и споменици заштићени на основу урба истичког или просторног плана.

Специфичност израде плана око културно-историјских споменика проистиче из претходно утврђеног вредновања добра на основу утврђених критеријума, категоризације добра, утврђених мера заштите и захтева да се просторна споменичка структура, као специфична просторна јединица са јасно дефинисаном функцијом сагледа у ширем контексту времена и историјских кретања.

Ако се споменик налази у насељу план уређења подручја око споменика се разрађује урбанистичким планом и често се своди на уређење самог објекта. Ово проистиче из чињенице да споменик обухвата мало подручје, а појава је толико очигледнија, уколико се он налази у већем граду и уколико је ближи центру.

Уколико се споменик налази изван насеља, као што је напоменуто, план има карактер просторног плана подручја са посебном наменом.

Дакле, приликом доношења планских докумената и детаљних мера заштите, првенствено је потребно дефинисати границе природног окружења споменика за које ће важити мере заштите.

За дефинисано подручје заштите неопходно је обавити истраживања ради прибављања детаљних података о стању и утицајима који се могу одразити негативно, односно о утицајима који могу угрозити, како само непокретно културно добро, тако и његово окружење.

У том смислу у близини непокретног културног добра и у његовој заштићеној зони не дозвољавају се следеће акције које би могле да имају неповољан утицај на заштићену зону [5]:

- изградња индустријских и других привредних постројења,
- изградња великих и фреквентних саобраћајних система,
- изградња енергетских система,
- експлоатација минералних и других сировина,
- планирање и лоцирање војних објеката и система,
- лоцирање депонија смећа и других отпадних материја,
- индивидуална градња у сврхе становања,
- адаптација и реконструкција грађевинских структура без посебних одобрења.

Планирању и уређењу простора око споменика културе приступа се тако што се подаци о заштићеним културним добрима и условима њиховог очувања уграђују у планове заједно са инструментима за њихово очување.

У урбанистичким и просторним плановима потребно је, поред уједначавања вредновања на нивоу заштите, вршити и релативно вредновање наслеђа. То се чини да би се споменицима нижег ранга у зонама сиромашнијег наслеђа посветила релативно већа пажња ради стварања односа средине према наслеђу.

За споменике који су уписани у Листу светске културне баштине (Студеница и Сопоћани) треба да се ураде просторни планови посебне намене са посебним тежиштем на споменик и целину његовог окружења [5].

Заштита урбаних структура треба да обухвати све мере заштите и обнове историјског језгра.

У руралним подручјима потребно је груписање етнографских предеоних целина по сродности према посебном програму истраживања.

Заштита постојећих вредности у руралним насељима захтева очување основних одлика структуре насеља или дела насеља са свим елементима који га типолошки одређују и дају карактер амбијенту.

Споменици културе на тешко приступачним локацијама (средњовековна утврђења) ради ефикасније примене метода заштите треба да буду у саобраћајном смислу приступачнији.

Знаменита места, спомен обележја, гробља и надгробни споменици захтевају интензивно и систематско истраживање, документациону обраду и одговарајућу заштиту.

Планирање заштите културно-историјских споменика и њихове заштићене зоне не може се обављати без претходно урађене студијско-аналитичке документације. У зависности од подручја које представља зону заштите, типа и категорије објекта, неки од аналитичких поступака се више или мање разрађују, односно, неки се и не узимају у обзир уколико то планом није предвиђено. Тако нпр. ако се добро налази ван насељеног места нагласак се даје анализи природних карактеристика подручја, односно анализи створених услова, ако је добро у насељу.

У оцени стања подручја дефинишу се основне диспозиције простора у односу на шире подручје и даје се преглед површина које се могу користити за неке намене.

Програмски део плана садржи основни концепт организације уређења и заштите културних и природних вредности комплекса и даје поставке изградње и размештаја објеката у функцији заштите добра.

Нацрт плана обухвата опис предложеног решења организације територије и изграђености простора. Заштићеном подручју треба дефинисати степен заштите (најужа, ужа и шира зона заштите). Још увек нису дефинисани критеријуми за одређивање зона заштите. Неки критеријуми који се примењују у ове сврхе су:

- амбијент споменика,
- природа и рељеф терена,
- некадашња и данашња функција споменика,
- визуелни критеријуми - везано за утврђивање појединих тачака сагледавања са прилазних праваца и дистанцу између тачака у односу на споменик.

Положај непокретног културног добра је кључни критеријум за одређивање граница зоне заштите. Зона заштите споменика културе у брдско-планинским подручјима је у тесној вези са положајем тачака сагледавања са прилазних праваца. У равничарским пределима зона заштите одређује се на разумној дистанци од споменика културе, а у зависности од начина коришћења околног земљишта (близина саобраћајница, објеката супраструктуре, коришћење пољопривредног земљишта, и сл.). У видокругу споменика, уколико је то могуће, не треба градити објекте било какве врсте који би нарушили амбијент споменика и окружења. Ако је споме-

ник у близини реке потребно је предузети све потребне мере како би се заштитило околно земљиште од поплава.

План заштите непокретних културних добара садржи и услове и смернице које се односе на подручје заштићене зоне:

- из области земљишне политике (подруштвљавање земљишта, одређивање накнаде приватним власницима),
- у вези са дозвољеном изградњом објеката,
- за одржавање и унапређење квалитета животне средине,
- за заштиту добра.

Надлежни завод за заштиту споменика даје мишљење о нацрту плана и обавештава министарство надлежно за послове културе у случају да просторни и урбанистички планови не садрже прописане услове и мере. У том случају, на предлог министарства Влада Републике Србије може обуставити реализацију просторног или урбанистичког плана [3].

План заштите подручја око културно-историјског споменика садржи и графичке прилоге, нпр. извод из катастра са границом заштићеног подручја, карту постојећег стања са оценом угрожености подручја, програм уређења подручја, програм уређења најуже зоне, итд. Ове карте најчешће се раде у размери 1 : 2.500, крупнијој или ситнијој размери, што зависи од површине подручја.

Закључак

Планирање заштите подручја око културно-историјских споменика разликује се од других модела планирања по томе што се заснива на друштвеним циљевима заштите који проистичу из претходно утврђеног вредновања и категоризације добра. Конкретни циљеви заштите односе се на дефинисане мере и услове заштите од стране надлежне установе. Иако планирање заштите непокретних културних добара има посебну методологију, оно је саставни део и просторног планирања.

Значај заштите непокретних културних добара огледа се у научно-образовној и културно-васпитној функцији, са циљем очувања темеља националне културе.

До сада није на одговарајући начин вођена брига о заштити споменика културе. Процес планирања заштите и доношење планских докумената доносили су се према одговарајућим законским решењима, али планови се често нису реализовали. Узроци за такво стање су различити. Поред финансијских разлога, не постоји одговарајућа законска и инспекцијска брига државе, а ни развијена свест становништва о значају заштите.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Vujanac-Borovnica S.** (1982) *Praćenje stanja čovekove sredine - pristup i indikatori*; Београд.
2. **Ненадовић С. М.** (1980) *Заштита градитељског наслеђа*, Архитектонски факултет, Београд.
3. *Закон о културним добрима* Службени гласник СР Србије бр. 71/94.
4. *Prirodna i graditeljska baština - vrste, vrednovanje, kategorije, režimi, proglašavanje, planiranje i finansiranje*, Savet za čovekovu sredinu i prostorno uređenje, Odbor za prirodnu i graditeljsku baštinu, Komisija za zaštitu i uređenje prirode i Komisija za graditeljsko nasleđe - nacrt, Brioni, 1982.
5. *Просторни план Србије*. радна верзија, ИАУС, 1994.

Summary

Branka Tošić

THE PLANNING OF PROTECTION OF THE LAND AROUND CULTURAL-HISTORICAL MONUMENTS

The measures of protection of a cultural real-estate property and its preservation zone are being established after the categorization of the property.

The main aims of the protection of cultural monuments and their surrounding are connected with the preservation of the national culture's basis and with the organized development of consciousness about the importance of cultural heritage for the life and work of people.

Up to now, the work concerning protection of cultural real-estate properties was not based on the policy of uniting the fields which are closely tied to the protection of such properties. Besides, it lacked the appropriate social support as well as the consciousness of the population about its significance.

The basic measures of protection are related to the ban on all actions (the building of objects of super - and infrastructure, exploitation of resources, etc) which could have negative effects on a monument and its protected zone.

The planning of a protection zone around a monument, as a part of the total spatial structure, is subjected to all the laws of spatial and urban planning. A draft of a spatial or urban plan includes a description of the suggested solution for the organization of a territory, as well as of built-up areas in the protection zone. The solution must conform to the defined measures of protection, delivered by the competent institution for the protection of monuments.